

УДК 316.653:94

Е. Г. Позднякова-Кирбят'єва, кандидат соціологічних наук, доцент

СОЦІАЛЬНА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ: СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ

Присвячено розгляду поняття «соціальна історична пам'ять». Особливу увагу приділено розмежуванню і визначенню специфіки соціальної пам'яті та історичної пам'яті. Розглянуто зміст понять «соціальна свідомість» та «історична свідомість», оскільки соціальна історична пам'ять є важливим компонентом історичної свідомості індивіда та суспільства.

Ключові слова: соціальна історична пам'ять, соціальна пам'ять, соціальна свідомість, історична пам'ять, історична свідомість.

Актуальність проблеми. Важливим індикатором здоров'я суспільства є стан соціальної пам'яті його громадян. Складно виявити та емпірично дослідити цей стан, тому результати такого дослідження можуть викликати суперечки. Отже, соціологічне дослідження має ретельно сконструювати показники соціальної пам'яті, аби максимально зменшити підґрунтя для спорів щодо оцінювання стану соціальної пам'яті суспільства та громадян.

Значення соціальної пам'яті зростає у період соціальних перебудов, коли різко змінюється характер суспільства. Адже при всіх перетворюваннях сутнісне ядро суспільства має бути незмінним, аби залишалася основа для ідентифікації нових поколінь саме як членів даного історичного соціуму, наприклад, України. Численні трансформації соціуму за минуле сторіччя не повинні генерувати причини того, щоб українці перестали ідентифікувати себе саме українцями в кожній за поколінних когорт. З цією метою соціальна пам'ять повинна постійно підкріплятися і живитися, адже вона слугує ланкою, що пов'язує історичні епохи. Оскільки в українському суспільстві перетворення є постійними, то й соціальна історична пам'ять має постійно велике значення. Усе це і зумовило актуальність проблематики пропонованої публікації.

Аналіз останніх джерел і публікацій. У минулому сторіччі був період, коли виникала загроза для національної ідентифікації українців. Мається на увазі спроба створення «нової історичної спільноти – радянський народ», для якої не мала значення етнічна належність людини. Саме це було причиною виникнення та поширення у 60–80 роки ХХ ст. руху за збереження соціальної історичної пам'яті українців, що тлумачилося радянською ідеологією як націоналізм. Визначні історичні події української історії, такі як «герої Крут», голодомор, таємно відзначалися свідомими українцями попри заборони радянської влади. Важливою частиною діяльності «націоналістів» було збере-

ження пам'яті про видатних діячів української культури, що створювали основу для національної ідентичності. Так, В. Чорновіл почав свою діяльність, досліджуючи творчість Т. Шевченка, В. Самійленка, Б. Грінченка. Діяльність літературної критики тих часів створила умови для включення літераторів-патріотів минулого до шкільної програми. Завдяки цьому тематика історичної пам'яті закріплюється у культурному багажі населення. Так, український поет В. Самійленко у відомому вірші «Патріот» позначив один із варіантів патріотизму – ствердження «Народну окремість натури, І склад особливий думок, І давність своєї культури», – «непохитна історія» – один із важелів української ідентичності [1]. Серед класичних творів Б. Грінченка є низка таких, що відтворюють історичне минуле України («Ясні зорі», «Степовий гість», «Серед бурі» [2]). Добре відомо, що особливу роль у збереженні соціальної історичної пам'яті відіграла художня творчість, а особливо пісні. «З давніх часів український народ складав пісні, у яких відобразив своє життя, події вже минулі, й ті, що тільки відбулися. Так, завдяки пісням можна дізнатися про величню і багату на події історію народу України. Особливе місце займають історичні пісні, що розповідають про народних героїв, подвиги яких були ушлявлені у той час. Ці імена ми пам'ятаємо і зараз» [3].

Метою статті є розгляд поняття «соціальна історична пам'ять» та визначення його евристичного потенціалу.

Виклад основного матеріалу. Соціальна історична пам'ять є об'єктом соціологічної науки, а не тільки історії.

По-перше, соціальна історична пам'ять – частина ментальності народу, що вивчається соціологією масової свідомості.

По-друге, соціальна історична пам'ять – частина соціальної свідомості особистості, що вивчається соціологією особистості. Оскільки поняття «соціальна свідомість» також охоплює низку значень, що пов'язані з груповою свідомістю, то соціальна пам'ять є об'єктом вивчення соціальної психології, соціології групи.

Зупинимось докладніше на змісті поняття «соціальна свідомість». За визначенням Оксфордського словника «соціальна свідомість – це:

1. Взагалі – обізнаність людини про свою соціальну природу і свою роль в групі або в суспільстві. 2. Більш спеціальне значення – визнання людиною того, що її потреби, почуття, настанови і переконання не зовсім унікальні, що вони розділяються й іншими, особливо тими, хто знаходиться в тому самому соціальному оточенні. 3. Синонім групової свідомості, колективної свідомості» [4].

Термін «соціальна свідомість» відрізняється від терміна «суспільна свідомість», як атрибут суспільства тим, що соціальна свідомість може бути якістю особистості, яка відображає соціальну частину змісту її свідомості, тобто таку, яка відповідає за соціальну поведінку.

Обговорення сенсу поняття «соціальна свідомість» пожвавилось після того, як російський президент В. Путін в одній зі своїх промов використав цей термін. Так, пропонується таке розуміння: «Це те ж саме, що соціальне закликає думати про кожну особу в суспільстві і відгукуватися тих, хто оточує, на взаємодопомогу, довіряючи один одному». Або ще одне визначення, яке, на наш погляд, є досить вдалим: «Соціальна свідомість – не сукупність індивідуальних, а надособове утворення, в яке, подібно до того, як фізичні тіла занурені в земну атмосферу, занурена індивідуальна свідомість; і в якому ця індивідуальна свідомість формується в процесі соціалізації на перших етапах свого становлення». Продовжуючи аналогію, соціальну пам'ять можна розглядати як середовище, в котре занурюються індивідуальні образи минулого. У цьому середовищі формується повноцінна соціально історична пам'ять, індивідуальні образи набувають соціального значення і масштабу. Соціальна пам'ять створює контекст, тло, на яке проєціюються індивідуальні образи минулого та інші феномени пам'яті, що мають суспільне значення.

Цікаве і цілком слушне розуміння соціальної свідомості пропонують американські вчені М. Шлітц, К. Вітен і Е. М. Міллер у книзі «Трансформація світогляду і розвиток соціальної свідомості».

Референт цієї книги відмічає: «Автори матеріалу розвивають новий підхід до поняття свідомості, розглядають індивідуальну свідомість у постійному зв'язку з соціумом. Соціальна свідомість тут означає усвідомлення себе частиною взаємопов'язаної спільності людей. Соціальна свідомість має декілька рівнів і вказує на міру явно вираженого усвідомлення людиною себе як частини більш цілого, включає усвідомлення впливу оточення на власне індивідуальне Я, а також усвідомлення впливу своїх вчинків на оточення» [5]

Л. Амменторп (L. Ammentorp) звертає увагу на динамічні аспекти і визначає «розвиток соціальної свідомості як процес, що включає зростаючу усвідомленість соціально-історичного контексту, здатність думати абстрактно про місце і час та розуміти індивідуальний досвід поза рамками безпосередніми, прямих умов щоденної дійсності, але одночасно бути включеним у ширшу систему соціальних стосунків» [6].

Аналогічно можна стверджувати про наявність динаміки соціальної історичної свідомості: вона поступово формується від елементарного стану до більш розвинених своїх форм. Змістом такої еволюції є все більш глибоке розуміння соціального контексту тих образів пам'яті, що мають надіндивідуальне значення. Так, трагедія окремої родини, що загубила більшість своїх членів у період голодомору, влітається у контекст історичної трагедії українського народу.

Соціальна пам'ять у соціологічному дискурсі виступає вкрай рідко. Доречно, на наш погляд, використовувати в соціологічному контексті складне

поняття «соціальна історична пам'ять». Цей термін може використовуватися в масштабах різного рівня та роду груп і припускає соціальну пам'ять членів групи як пам'ять про таке минуле, що має соціальні наслідки у сучасності. Відбувається актуалізація минулого, коли його наслідки чітко простежуються (або інтерпретуються у такий спосіб) у сучасності.

Відбувається певним чином конструювання минулого, конфігурація якого залежить від уявлення щодо сучасності. Минуле конструється таким, аби події та поведінка діючих осіб минулого мали такі наслідки, аби можна було пояснити сучасність. Але йдеться про таку сучасність, якою її уявляють суб'єкти історичної пам'яті. Тобто є різновид історичної пам'яті, для якої мотивом реконструювання подій минулого є намагання не виявити «як це було насправді», а «як це було, що призвело до такої сучасності». У такому разі і сучасність, і минуле – суб'єктивна реальність, що є результатом уявлень суб'єкта історичної пам'яті. Прикладом цього може слугувати реконструювання подій, що призвели до розпаду СРСР. Є безліч варіантів конфігурацій минулого, яке описується в такий спосіб, аби пояснити розпад СРСР. І ця конфігурація прямо залежить від сприйняття наслідків розпаду СРСР, що залишається актуальним для колективної пам'яті населення.

Поняття соціальної пам'яті має декілька аспектів значення. У кожному з них наголошуються певна сторона значення цього поняття та зміст явища, яке воно позначає. Так, педагогічний аспект відображає той факт, що наявність соціальної історичної пам'яті є результатом соціалізації, патріотичного виховання і свідченням зрілого громадянства особистості [7].

Моральний аспект виділяє відповідальність перед минулими поколіннями, повагу до покоління батьків. Адже саме пам'ять про минулі досягнення предків спонукає віддати шану їм, відображає вдячність за прагнення пройдешніх поколінь створити умови для благополуччя покоління, що існує в сьогоденні. Повага до минулих поколінь є умовою відповідальності перед майбутніми поколіннями і створює основу для життєздатності соціуму. Отже, соціальна історична пам'ять є важливим проявом соціальної та індивідуальної моралі, групової моралі та моралі особистості.

Соціальна історична пам'ять – важливий компонент історичної свідомості індивіда та суспільства. Зазвичай до структури історичної свідомості відносять такі компоненти: систему історичних знань і уявлень; історичне осмислення сучасних соціальних явищ; історичну пам'ять.

Зупинимось докладніше на змісті поняття «історична свідомість». Існує досить поширена література щодо цього питання, оскільки воно має значення для виховання, вивчення історії, конструювання офіційного варіанта минулого, адже минуле стає «історією», коли воно інституалізується завдяки впливу

влади, створенню колективної думки авторитетних учених у рамках «нормальної науки» [8; 9].

Перед обличчям серйозної загрози втрати моральних цінностей, послаблення ціннісного ядра особи зростає значення збереження і формування історичної свідомості, що дозволяє зберегти основи морального становлення до соціального світу. Формою, способом збереження здорової історичної свідомості є усвідомлене зміцнення історичної пам'яті.

Функцією історичної пам'яті є формування соціально схвалюваної історичної свідомості, яка у свою чергу виступає способом збереження цінностей суспільства.

Людина сприймає і оцінює події минулого з позицій своїх інтересів та духовних потреб. Ціннісне ставлення до історії є умовою конструювання історичної пам'яті. Цінності задають параметри минулого, відсівають, фільтрують те, що випадає з ціннісних уявлень суб'єкта. Не завжди всебічність, точність дослідницьких методів є початковими принципами історичного пізнання. Ці принципи можуть бути проголошені, але насправді камуфлювати справжню мету, сконструювати минуле.

Просте викладення фактів минулого дозволяє наповнити образними уявленнями історичну пам'ять. Але особливістю свідомості людини є ціннісне ставлення до інформації. Ці образні уявлення вбудовуються в пояснювальну матрицю, існуючу для раціоналізації уявлень про сьогодення. Будь-яке явище повинно мати причину – такий вердикт розуму. Цю причину можна знайти у минулому.

Через ефект конструювання минулого останнє виглядає як незавершене. У цьому – парадокс історичної пам'яті. Події вже сталися, але минуле не завершено. Істина рідко є справжнім мотивом пояснення історії. Вірніше, цей мотив декларується ззовні, береться на озброєння, але результати інтерпретації подій минулого говорять про упередженість ставлення до нього, про наявність попередніх ціннісних настанов при сприйнятті минулого. Неминучий феноменологічний підхід до минулого, коли важливою є не істина, а те, чому суб'єкт історичної пам'яті зберігає образи минулого саме в такому, а не іншому вигляді. За сутністю соціальна пам'ять у цілому є соціальним феноменом, а отже, може розглядатися з позицій соціальної феноменології. Представником феноменології пам'яті є сучасний французький філософ П. Рікьор. У роботі «Пам'ять, історія, забуття» він, зокрема, відзначає: «Пам'ять виконує функцію свідчення про події, що сталися в часі, а оповідання дозволяє структурувати пам'ять. Тому виникає необхідність створення феноменології пам'яті, тобто опису того, що греки називали анамнесіс – пригадування» [10, с. 5].

Для історичної пам'яті важливим є масштаб часу, якими часовими періодами мислить людина. Якщо людина оперує століттями, то узагальнення малозмістовні, пояснення мають концептуальний характер, формують парадигму історичної пам'яті.

Масштаб десятиліть змістовніший, конкретніший, але він не дає можливість сформулювати концепцію, а використовує вже готові стереотипи пам'яті.

Але масштаб важливий і для сприйняття сучасності. Людина може включати в сьогодення, в сучасність різні проміжки часу. Це можуть бути ціле століття, десятиліття і декілька останніх років. Від цього і змінюється спосіб оцінювання минулого. Те, що для одного – фрагмент історичної пам'яті, для іншого – актуальний елемент сьогодення. Звідси вираз «людина живе минулим». Цим можна пояснити рецидиви ідентифікації деяких людей з Радянським Союзом. Дослідження показують, що певна частина населення й досі вважає себе громадянами СРСР. Саме ця категорія включає в своє сьогодення те, що ми називаємо радянським минулим.

Людина обирає з різноманіття минулого те, що є гідним для запам'ятовування, збереження в пам'яті. Але це гідне оцінюється в категоріях структури ціннісних орієнтацій особи і соціуму. Надбання минулого постійно міняється за своїм змістом. Одне справа в радянський період, а інша – нині. Багаж історичної пам'яті постійно оновлюється, переоцінюється. Безумовно, влада впливає на сортування фактів минулого, гідних бути у багажі пам'яті населення.

Отже, соціальна історична пам'ять може бути предметом соціології влади.

Висновки. Наголошення на соціальних аспектах історичної пам'яті підкреслює необхідність розглядати її у соціологічному дискурсі. Оскільки соціальна пам'ять завжди передбачає взаємовідносини між спільнотами, то вже цього достатньо, аби розглядати соціальну історичну пам'ять з погляду соціологічної науки.

Одним із соціологічних аспектів вивчення соціальної пам'яті є взаємовідносини поколінь. Завдяки соціальній пам'яті покоління поєднуються в єдине соціокультурне утворення в рамках певної етнічної, політичної або культурної спільноти.

Поняття соціальної пам'яті може використовуватися у різних значеннях і контекстах. Соціальна пам'ять спільноти зумовлює взаємозалежність суб'єктів взаємовідносин. Але ця залежність не симетрична. Нове покоління завдяки пам'яті забезпечує збереження духовної спадщини. Ланцюг поколінь у разі підтримання соціальної історичної пам'яті створює ефект духовного безсмертя спільноти, з якою ідентифікують себе суб'єкти пам'яті. Безсмертя є однією з головних цінностей людини. У збереженні життєздатності спіль-

ноти, до якої належить людина, вона вбачає запоруку свого безсмертя. І у такому збереженні ключова роль належить соціальній історичній пам'яті.

Попереднє покоління залежить від наступного, через надію за допомогою цього нового покоління забезпечити собі безсмертя. Нове покоління залежить від попереднього через те, що воно створює умови існування для нового покоління. Засади життєздатності нового покоління створюються діяльністю попереднього. Пам'ять як культура і є тим надбанням, що передається новому поколінню для забезпечення його існування. Поняття культури тут застосовується у найбільш широкому сенсі, як те матеріальне і духовне багатство, що створено людиною. В історії можливі ситуації, коли здається, що попередні покоління залишили наступному лише розруху, злиденність, борги. І хоча так може лише здаватися, виникає загроза ефекту розриву між поколіннями. Певною мірою саме така ситуація притаманна сучасності. Може створюватися враження, що нове покоління майже нічого не одержало від попереднього, що позитивні якості життя залишилися у минулому, що «золотий вік» уже пройшов. У такій ситуації соціальна історична пам'ять набуває негативних рис, стає переплетінням ностальгії за минулим з прикрістю, що блага залишилися в минулому. Не вдячність, а незадоволеність створює зміст соціальної історичної пам'яті.

Отже, зміна характеру соціальної пам'яті за останні десятиріччя визначається такими рисами та ознаками.

1. Перед обличчям серйозної загрози втрати моральних цінностей, послаблення ціннісного ядра особи зростає значення збереження і формування історичної свідомості, що дозволяє зберегти основи морального ставлення до соціального світу. Формою, способом збереження здорової історичної свідомості є усвідомлене зміцнення історичної пам'яті.

2. Відродження національно-історичної складової колективної пам'яті відбувалося з часів здобуття незалежності України. Була нейтралізована загроза забуття, занедбання у колективній пам'яті українців славетного минулого українського народу, що була реальною за радянські часи, коли штучно створювалася «нова історична спільність – радянський народ», для якої суто національний компонент був зайвим.

3. Значне місце у колективній пам'яті посідають події розпаду СРСР. Актуалізованим є питання щодо причин цього розпаду, оцінювання розпаду і ставлення до нього у різних верств населення.

4. У частини сучасного населення України складається враження, що позитивні якості життя залишилися у минулому, що «золотий вік» вже пройшов, що попередні покоління залишили наступному лише розруху, злиденність, борги. І хоча так може лише здаватися, виникає загроза ефекту розриву між

поколіннями. В такій ситуації соціальна історична пам'ять набуває негативних рис, стає переплетінням ностальгії за минулим з прикрістю, що блага залишилися в минулому. Не вдячність, а незадоволеність створює зміст соціальної історичної пам'яті.

5. Для частини колективної пам'яті населення актуалізованим є радянське минуле, що сприймається у спогадах як краще за сучасне.

ЛІТЕРАТУРА

1. Самійленко В. Твори / В. Самійленко ; упоряд., авт. передмови і приміт. М. Бондар. – К. : Дніпро, 1989. – 686 с.
2. Грінченко Б. Д. Твори : в 2 т. / Б. Д. Грінченко. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 2: Поемі. Драматичні твори. – 1991. – 602 с.
3. Пам'ять про славетних героїв у народних піснях [Електронний ресурс] // Безкоштовна електронна бібліотека з української мови та літератури від книжкового магазину «Шкільний Всесвіт». – Режим доступу: <http://school-world.com.ua/lib/pamyat-pro-slavetnix-geroiv-u-narodnix-pisnyax/> (дата звернення 18.02.2013).
4. Оксфордский толковый словарь по психологии [Электронный ресурс] / под. ред. А. Ребера // Национальная психологическая библиотека. – 2002. – Режим доступа: <http://vocabulary.ru/dictionary/487>.
5. Schlitz M. Worldview Transformation and the Development of Social Consciousness [Электронный ресурс] / M. Schlitz, C. Vieten, E. Miller // Journal of Consciousness Studies. – 2010. – № 17 (7–8). – С. 18–39. – Режим доступа: <http://noetic.org/library/publication-scholarly-papers/worldview-transformation-and-the-development-of-so/>.
6. Амменторп Л. Развитие социального сознания [Электронный ресурс] / Л. Амменторп // ВсеПсихологи.ру. – Режим доступа: <http://www.vsepsihologi.ru/articles/art-special/247-socialcon.html>. – (Дата обращения 18.02.2013).
7. Лернер И. Я. Историческое сознание и условия его формирования / И. Я. Лернер // Преподавание истории в школе. – 1988. – № 4. – С. 18–24.
8. Бровцева Н. Л. Историческое сознание как предмет исторического познания : автореф. дис. ... канд. философ. наук : спец. 09.00.01 Онтология и теория познания / Н. Л. Бровцева. – Киров, 2003. – 20 с.
9. Постников П. Г. Историческое сознание как цель, ценность и результат образования / П. Г. Постников // История и обществознание в школе. – 2003. – № 8. – С. 59–64.
10. Рикер П. Память, история, забвение / П. Рикер ; пер. с франц. – М. : Изд-во гуман. лит., 2004. – 728 с.

СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ: СУЩНОСТЬ И ЗНАЧЕНИЕ

Позднякова-Кирбятъева Э. Г.

Посвящено рассмотрению понятия «социальная историческая память». Особенное внимание уделено размежеванию и определению специфики социальной памяти и исторической памяти. Рассмотрено содержание понятий «социальное сознание»

и «историческое сознание», поскольку социальная историческая память является важным компонентом исторического сознания индивида и общества.

Ключевые слова: социальная историческая память, социальная память, социальное сознание, историческая память, историческое сознание.

SOCIAL HISTORICAL MEMORY: ESSENCE AND MEANING

Pozdnyakova-Kirbatyeva E. G.

The article is devoted consideration of concept «social historical memory». The special attention is spared social memory and historical memory. Maintenance of concept «social consciousness» and «historical consciousness» is also examined as social historical memory is the important component of historical consciousness of individual and society.

Key words: social historical memory, social memory, social consciousness, historical memory, historical consciousness.

УДК 316.612

О. О. Маркозова, кандидат соціологічних наук, доцент

САМОСТІЙНІСТЬ ЛЮДИНИ ЯК ОСНОВНА ПЕРЕДУМОВА ДОСЯГНЕННЯ ЖИТТЄВОГО УСПІХУ

Проаналізовано сутність, а також внутрішні і зовнішні чинники становлення самостійності людини як основної передумови досягнення життєвого успіху. Показано, що формування самостійності особистості передбачає наявність всього комплексу взаємопов'язаних характеристик як суб'єкта діяльності, так і соціальних умов, у яких він діє. Доведено, що, незважаючи на важливість ресурсного потенціалу соціального середовища, основною передумовою формування самостійності і досягнення життєвого успіху особистості є її індивідуальна активність, яка базується на внутрішніх ресурсах.

Ключові слова: людина, суспільство, самостійність, внутрішні та зовнішні ресурси, діяльність, життєвий успіх.

Актуальність проблеми. Починаючи із другої половини ХХ ст. у багатьох країнах світу стали спостерігатися нові тенденції, які свідчили про те, що роль учасників соціальної взаємодії в різних сферах життєдіяльності суспільства істотно змінилася. Значною мірою це було спричинено збільшенням самостійності та посиленням індивідуалістичної спрямованості діяльності людини, головним прагненням якої стало досягнення особистого життєвого успіху.